կը նշմարենք մէմլուք Սուլթաններու ատեն, ատիկա ալ կու գայ ո՛չ թէ կըռուաւէր, անհանդարտ, դաւաղիր մէմլուք զինուորական տարրերէ, այլ բնիկ եգիպտացի, զգաթ եւ վաղուց երկրին շահերուն նուիրուած հաւատարիմ հայ տարրերէ։ Թաղրի Պիրամ ի զուր անէծք ու լուտանք կ՚ուղէ տեղալ Ֆախր էտ-տինի, որ ոչ միայն իր երկրորդ հայրենիքին՝ Եգիպտոսի ծառայեց, անոր երբեմն ապիրատ եւ անարժան տիրակալներուն ցանկութիւններէն բռնադատուած, այլ կրցաւ Ֆախրիէի հոյակապ մզկիթին պէս կոթող մը թողուլ եգիպտական մշակութային վառաւոր անցեալին մէջ։

(Շար. 2)

Յ. ՓԻԻՐՏԵԱՆ

ՀԱՅ ԶՆՔՈՒՇԸ ԺԸ-Ի ԴԱՐ

Զնքուշը (Շէնկուղ), ԺԱ. դարու վերջին քառորդին, Անիի գաղթականներով[1] Արշակունեաց հռչակաւոր Բնաբեղ[2] բերդաւանի աւերակներուն վրայ հիմնուած օրէն սկսեալ, ըլլալով բնակչութեամբ միատարր ՀԱՅ, կառավարուած է հայ իշխաններով (կամ քաղաքապետներով) մինչեւ ԺԶ. դար, Օսմանցիներու գրաւումը, եւ վերջիններուն օրով ալ, մինչեւ ԺԸ. դարու կէսը։ Հռոմէացիներու եւ Պարսիկներու միջեւ Հայաստանի բաժանումէն անմիջապէս յետոյ, 389ին, Հռոմ իր տիրապետութեան տակ անցած հայ նախարարութիւններուն վերջ տուաւ եւ 395էն ետք, երբ հռոմէական կայսրութիւնը երկուքի բաժնուեցաւ եւ անոր արեւելեան մասը կոչուեցաւ բիւզանդական կամ յունական կայսրութիւն, յոյները փորձեցին իրենց գերիշխանութեան ենթարկուած Արեւմտահայաստանի հայերը ձուլել, բայց անոնք երբեք բաւարար ժամանակ չունեցան իրենց այդ վատ ծրագիրը իրագործելու, որովհետեւ, Է. դարէն սկսեալ, արաբական, սելճուքեան, մոնղոլեան եւ թաթարական արշաւանքներուն դէմ իրենց տիրոյթները պաշտպանելու համար պէտք ունէին հայոց մարտական ուժին եւ պարտաւորուած էին թուլցնել իրենց ճուլումի եւ օրթոդոքսացումի քաղաքականութիւնն ու սեղմումները։

Այսպէս, հակառակ յոյներու բոլոր նենդութեանց եւ չարամտութեանց, ոչ միայն հայ ժողովուրդը պահեց իր ազգային դիմագիծը, այլ նաեւ հայ իշխաններով կառավարուեցան ու հայոց մարտական ուժերով պաշտպանուեցան Դ. Հայքի հայրենակ քաղաքները յոյներու տիրապետութեան դարաշրջաններուն։ Միջին դարու մեր մատենագիրներէն Մ. Ուռհայեցի եւ Սմբատ Սպարապետ երկարօրէն նկարագրած են Սելճուքներու դէմ Արզնիի, Պաղինի, Բարուի եւ այլ քաղաքներու (անտարակոյս Զնքուշը ասոնց մէջ է) հայ իշխաններուն մղած կռիւները։

Յոյները իրենց անջնջելի հետքերը թողուցած են Զնքուշի եւ անկէ մէկ ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Ատիչի վրայ։ Յարգ կանգուն կը մնան Զնքուշի կամարակապ կամուրջն ու հոյակապ բաղնիքը (Զ. դարուն շինուած Յուստինոսի կողմէ) եւ Բերդաթաղի (Ղալայ մահլէ) մէջ, աւերակ Բանբեղ բերդին կից, եկեղեցին որ մզկիթի վերածուած էր ու կը կոչուէր Ուլուճամի[3], որուն մէջ, ինչպէս նաեւ Եփրատի եզերքը գտնուած, այժմ աւերակ, Վարի Ատիչի փլատակներու որմերուն վրայ քանդակուած յունարէն արձանագրութիւններ կային։

Պարզ է, թէ յոյները միայն պահակաղօրքեր կը պահէին Զնքուշի (Բնաբեղ բերդ) եւ Եփրատի դեռափը (Վարի Ատիչ), որ կարեւոր անցք (կէշիտ) մը էր մեր օրերուն ալ։ Յոյն բնակչութիւն հաստատուած չէ Զնքուշի եւ Ատիչի մէջ։ Այս երկու վայրերուն մէջ մէկ հատ իսկ յոյն չկար ո՛չ միայն ԺԹ. եւ Ի. դարերուն, այլ չէ եղած ԺԶ. եւ ԺԷ. դարերուն ալ, հաճախ մեր ձեռքին տակ գտնուած յիշատակարաններուն եւ Մինաս Ամթեցիի Օրագրութեան։ Վերջինը կը յիշէ Զնքուշի հիշատակարանները եւ Զերմուկի մօտ Հասարանի մէջ հայածէս ասորիներու գոյութիւնը՝ այժմ քրտարնակ եւ աւերակ դիւղերու մէջ[4], սակայն երբեք ակնարկութիւն չունի յոյներու գոյութեան մասին Զընգուշի եւ Ատիչի մէջ։ Բազմաթիւ յոյներ կային Արզնի-Մատանի մէջ մինչեւ 1915ի Մեծ Եղեռնը, ինչ որ կը նշանակէ, թէ մեր հիշատակներու մէջ յոյներու տիրապետութեան ժամանակամիջոցին (Դ-ԺԲ. դար) Զնքուշի եւ Ատիչի մէջ յոյներ տեղաւորուած են Արզնիի եւ հիշատակարանին մէջ։

Յայտնի է, թէ յոյն պահակաղօրքերը հեռացած են Զնքուշէն և (Վարի) Ատիչէն յունական տիրապետութիւնը այս երկու վայրերու վրայ վերջ դնելուն հետ միաժամանակ։ Բայց Եփրատի առափնեայ (Վարի Ատիչի) յոյն պահակաղօրքի թիւը այնքան խոշոր է եղած, որ յոյն լեզուի ազդեցութիւնը մինչեւ Ի. դար մնացած էր Ատիչցիներու լեզուական հնչիւնին վրայ[5]։

Լ-ԺԶ. դար, հողամասային նուաճումներու համար յոյներու դէմ կռուող մահմեդական ասպատակները – որոնց ձեռքն անցան նաեւ Դ. Հայքի դաւառները փոխն ի փոխ – Արաբ, Սելճուք, Մոնղոլ, Թուրքմէն՝ Ազգոյնելու եւ Գարագոյնելու ուամէնէն ետք այս վերջին երկուքին միացումով կազմուած պարսկական Սէֆէվէ պետութիւնը՝ մտահոգուած էին միայն իրենց նուաճած երկիրներուն բնակչութեան վրայ ծանր հարկեր դնելով։ Այդ պատճառով, անոնք ձեռք չէին տար հայ իշխաններով կառավարուած տեղական (civil) վարչութիւններուն, այլ անոնց վրայ կ՚աւելցնէին իրենց ոստիկանութիւնը՝ հարկերու գանձումը կատարելու, եւ դատաւորութիւնը՝ երկրի անդորրութիւնը ապահովելու համար։ 1514 թ. Զալդիրանի թրքա-պարսկական վճռական ճակատամարտին, երբ, Մոլլա Իտրիսի գլխաւորութեամբ, քիւրտերը մեծ օժանդակութիւն ցոյց տուին յաղթական Օսմանցիներուն, վերջինները քիւրտերուն խոստացած «անկախութիւնը» ջուրը ձգելու համար սկսան լարել անոնց աշիրաթները իրարու դէմ, ինչպէս նաեւ հայերն ու քիւրտերը իրարու դէմ։ Տիգրանակերտէն

1. Բազմավէպ, 1963, Սեպտ.-Դեկտ. թիւ 9-12, էջ 255-259։
2. Անդ, 242-254։

3. Ի դէպ, այս մզկիթի վերածուած եկեղեցիին ակնարկելով Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, 1808ին Վենետիկ տպուած իր «Աշխարհագրութիւն Զորրից Մասանց Աշխարհի» հատոր Ա. Ասիոյ մէջ (էջ 239-240) գրած է «կայր ի յաւանն եւ այլ եկեղեցի որ էանց ի ձեռս տանկաց»։ Թէեւ Հ. Ինճիճեան այդ մզկիթի վերածուած եկեղեցիին հայկական ըլլալը բնորոշած չէ, բայց, անոր հետեւելով, 19րդ դարու բանասէրներէն ոմանք զայն սխալմամբ «հայկական» են կոչած։ Իրողութիւնն այն է, որ Զնքուշ ունեցած է, բացի իր վանքէն, միայն Մէկ եկեղեցի – Ս. Կարապետը, որուն մասին ակնարկութիւններ կան 1540էն սկսեալ բազմաթիւ յիշատակարաններու մէջ, այսինքն Թուրքիոյ Զնքուշը գրաւելէն ոչ-առաւել քան կէս դար եաք։ Այս կը նշանակէ նաեւ, թէ յունական պահակազօրքինչ մանցիներու գրաւումէն ալ առաջ, Դ. Հայքը նուաճող մահմեդական Սելճուք-Թուրքմէն-Պարսիկ – տիրապետողներու կողմէ։

4. Օրագրութիւն (1685) Փետրվար ԺԴ (14)... Ասորոյն տէտտուր (հրաման արձակած) Բ. Շարքի պսակելոյ՝ գեղացոց աղաչանաց համար «եւ փետրվար ԺԶ (16) Կարկառցի Ասորոց պսակ»։

5. Ատիչցիները չ եւ ջ գրերն ալ կը հնչէին ձ-ի պէս, նման յունական հնչումի։

Խարբերդ մեր շրջանակը արդէն քիւրտերը իրենց գոյութիւնը զգալի ըրած էին Ժ. դարէն սկսեալ[6]:

Երբ Թուրքերը գրաւեցին Խարբերդէն Տիգրանակերտ մեր շրջանակը, ոչ միայն գիւղերու բացարձակ մեծամասնութիւնը այլ նաեւ Արզնի, Զերմուկ, Ակլ եւ այլ աւաններ կը կառավարուէին քիւրտ պէյերով, նոյնիսկ Տիգրանակերտի փաշան (կուսակալ) քիւրտ էր: 1561էն ետք Զընքուշի վանքին մէջ գրուած յիշատակարանները եւ Մինաս Ամթեցիի 1684–85–95ի Օրագրութիւնը կը բացայայտեն, թէ Զընքուշը կը կառավարուէր եւ շարունակուած է կառավարուիլ հայ քաղաքապետով (վոյվոտ) մինչեւ ԺԸ. դարու կէսը: Թուրք կեդրոնական կառավարութեան վարած (քիւրտերուն խոստացուած «անկախութիւնը» ջուրը ձգելու) քաղաքականութեան նպաստաւոր էր Զընքուշի մէջ մարտական հայութեան մը առկայութիւնը եւ անոր հայ քաղաքապետով կառավարուիլը: Այդ իսկ պատճառով ան ալ գոհացած է, իր նախորդներուն պէս, Զընքուշի մէջ թուրք ոստիկանութիւն եւ դատաւորութիւն միայն հաստատելով, առանց ձեռք տալու հայ վոյվոտին եւ թաղային իշխաններուն: Օրագրութիւնը բազմաթիւ փաստեր կը բովանդակէ այս մասին. իսկ մեր Աւանդութիւնները[7] կը հաստատեն, թէ Զընքուշի մէջ ԺԷ. դարէն սկսեալ բնակութիւն հաստատած թուրքերը, հայերու հետ միացած, բազմաթիւ կռիւներ են մղած Զնքուշին գոյութեան սպառնացող Զերմուկի քիւրտ Պէյ Սէֆուլլայի դէմ: Իսկ Զընքուշի հայերը երբեք դէմ դնացած չեն թուրք կեդրոնական կառավարութեան, անկեղծ բարեկամութիւն են մշակած տեղւոյն թուրքերուն հետ, սակայն դիտցած են նաեւ խոհեմութեամբ վարուիլ քիւրտերուն հետ, որոնց գիւղերուն մէջ տարւոյն 7–8 ամիսները իր արհեստը ի գործ դնելով կը ճարէր իր ընտանիքին ապրուստը Զնքուշի հայ արհեստաւորներուն 2/3ը: «Շան հետ բարեկամացիր, բայց տէկէնէկդ (գաւազան - փայտ) ձեռքէդ մի՛ ձգեր» եղած է քաղաքականութիւնը մեր նախահայրերուն:

1561–1756 (համաձայն մեր վանքին ձեռագիրներու յիշատակարաններուն), ամբողջ երկու դար, մեր վանքին նորոգութեանց – պարիսպ, երկաթէ դուռ եւ նըման ակնառու շինարարութեանց համար իսկ, Զնքուշցիները ո՛չ փէրմանի (կառավարական հրովարտակ) պէտք են ունեցած եւ ոչ ալ հանդիպած են տեղական թուրքերուն կամ քիւրտերուն ու ենիչէրիներու արգելքին: Այ չենք խօսիր այս վերջիններու հարստահարութեանց մասին, զորս երբեք ճաշակած չեն Զնքչահայերը:

«Թորոս Աղբար», Բ. թ– 36, Աստուածաշունչի Յիշատակարանէն եւ Մինաս Ամթեցիի Օրագրութենէն կը տեղեկանանք, որ ԺԷ. դարուն Զնքուշի մէջ բընակութիւն հաստատած են թուրքերը, սակայն դարձեալ հայերու ձեռքն է եղած քաղաքապետութիւնը[8] եւ հոգեւոր Առաջնորդն ալ իր դերն ունեցած է քաղաքապետութեան ու Զնքուշի հայոց եւ թուրքերու յարաբերութեանց մէջ[9]:

6· Ամիթի (Տիգրանակերտ) մէջ նստող ամիրան քիւրտ մըն էր 1062 թուականին, երբ Սելճուքները արշաւեցին Արզնի բերդին վրայ (Սրմբատ Սպարապետի Տարեգիրք, տպ. Վենետիկ, 1956, էջ 57, Մատթէոս Ուռհայեցի, էջ 166 եւ Բազմավէպ, 1962, Յունիս–Օգոս. Թ. 6–8, էջ 186): Այս ամիրան կը պատկանէր քրտական Մուրվանի աշիրաթին, որ տիրեց Ամիթի շրջանին 989էն 1100 թուականը:

7· Մատնաւորապէս Գաբուզգրան անուանի փաշան Թէօքմեցի, որ էր որդի ժամակոչի սորին (Զնքուշի) եկեղեցւոյն («Աշխարհագրութիւնն Զորից Մասանց Աշխարհի», Ա. Ասխ, էջ 239–240): Այս նշանաւոր Զնքուշցիի մասին մեր մէջ պահուած աւանդութիւնը պիտի երեւի մօտ օրէն լոյս ընծայելիք Զնքուշապատումի մէջ, այլ աւանդութիւններու կարգին:

8· Օրագրութիւն, 1685, Յունուար ԻԲ (22)... Եւ զուպաշուն (Թուրք ոստիկանապետին) մեղադրանք ի վոյվոտէն (հայ քաղաքապետ):

9· Օրագրութիւն, Յունվար ԺԹ (19) ... «Նազրը (ոստիկանութեան վերատեսուչը) ասացեր էր թէ մօտ վարդապետին գնամ», եւ բազմաթիւ այլ փաստեր:

Այսպէս, կը գտնենք, որ մինչեւ Նիկողայոս Եպս. Պաղտասարեանց Զնքուշցի առաջնորդ – վանահօր օրովը (1732–1756) վանքին մէջ շինութիւններ կատարած են առանց այլազգիներու արգելքին եւ առանց կառավարական հրովարտակի (փէրման): «Թորոս Աղբար» Բ. թ. 20 Յայտնի մաւուրքի մէջ մեր վանքի պատմիչ Տ. Մովսէս կը գրէ[10]. —

«Եւ անորմէ (Կիւրինցի Եղիազար Վրդ.) ետքն ՌՃՁԶ (1737) տարիին յաջորդեց Շէնիքուշցի Նիկողայոս վարդապետը Բաղտատոզլենց տնէն՝ Ս. Աստուածածին ատատոզլենց տնէն՝ մինչեւ ԺԸ (18) տարի. ճգնող մարդ, մեծցած վանքին մէջ, որ յիշատակ մարդ, մեծցած վանքին մէջ, առաջունի սուրբ վանքին մեծ սենեակը, առաջնորդարանն ու երկաթէ դուռը...» (էջ 460):

Կը տեսնենք, ուրեմն, թէ մինչեւ 1756 Թուականը այլազգիներու արգելքի եւ կառավարական փէրմանի խօսք չկայ վանքի կարեւոր եւ ակնառու շինարարութեանց մէջ: Ասկէ կը հետեւի, թէ ԺԷ. դարուն թէեւ Թուրքեր հաստատուիլ սկսած էին Զնքուշի մէջ եւ ենիչէրիներ[11] ալ կը յայտնուէին մերթ ընդ մերթ վանքին մէջ, եւ նոյնիսկ ԺԷ. դարու վերջերը խամէջ, եւ նոյնիսկ ԺԷ. դարու վերջերը խաղաղած էր արդէն վանքին Արեւմտեան վարդապետարան–դպրոցին[12] արեւը, սակայն տակաւին Զնքչահայութիւնը կը պահէր իր անկախութիւնը եւ թոյլ չէր տար օտարազգիներուն միջամուխ ըլլալու իր ազգային–եկեղեցական գործերուն եւ շինարարութեանց:

ԺԸ. դարու վերջին կիսուն Թուրք կառավարութիւնը կը հաստատէ Արզնի–Մատանի մուրասարիֆութիւնը եւ ձեռք կ'առնէ Զերմուկի քիւրտ պէյութիւնն ու Զնքուշի հայ քաղաքապետութիւնը վերջացնելու գործը: Այդ շրջանին Զնքուշի հայերը խոհեմութիւնը կը գործեն՝ հայ քաղաքապետութիւնը մահմեդական Պէյով մը փոխարինելու: Մահմեդական պէյին իշխանութիւնն ալ, սակայն, կոթնած ըլլալով հայ քաջերուն վրայ, ան ալ բարեացակամ էր Հայոց հանդէպ եւ կը յարգէր անոնց ազգային–եկեղեցական իրաւունքները:

Սակայն Մատանի մուրասարիֆը կը շարունակէր իր նենգութիւնները եւ մահմեդականի–քրիստոնէի խնդիրներ յարուցանելով կը շարունակէր հայ–թուրք գրժտութիւններ ստեղծել: Այլ խօսքով՝ ամէն առիթ կ'օգտագործէր ճնշելու Զնքուշի հայն ալ:

Զնքուշցի Նիկողայոս Վրդ. Պաղտասարեանցի յաջորդ Զնքուշցի Գասպար Վրդ. վանահայր–առաջնորդն ալ (1756–1788) թէեւ կը շարունակէ իր նախորդին շինարարութիւնները վանքին վրայ, առանց այլազգիներու ահին կամ միջամտութեան – «վանքին դիմացի աղբիւրը բերաւ, ջրաղացը շինեց կիրով եւ նորոգեց վանքին արեւելեան կողմի պարսպը» (Անդ), սակայն տեսնենք, թէ ինչ կ'ըսէ այդ մասին ինքը՝ Գասպար վարդապետը. —

«ՌՄԺԷ (1769) թուականին, ես՝ Գասպար վարդապետս արեւելեան կողմի պարսպ վարդապետս արեւելեան կողմի պարսպը բիսպն աւարտեցի, Դ (4) քեսա (2·000 զուրուշ, որ խոշոր գումար մ'էր այդ դարուն) տուգանք տուի Մատանի (փաշարուն) Ստուած շէն պահէ ժողովուրդին): Տէր Աստուած շէն պահէ ժողովուրդը...» (Անդ, էջ 466):

Որոշապէս կը հասկցուի, թէ Մատանի նորահաստատ Մուրասարիֆը ազդարարած է վանահայր Գասպար վարդապետը եւ տուգանքի ալ ենթարկելով զայն, հասկցուցած է Զնքուշի հայերուն, թէ այդպիսի լուրջ նորոգութիւններ վանքին կամ եկեղեցիին վրայ առանց փէրմանի պէտք չէ կատարուի...:

Թէ այսպիսի, տեսակ մը փոխանցման, շրջանի մը մէջ ինչե՞ր են պատահած Զընքուշի հայ քաղաքապետութեան մէջ մինչեւ Հայոց հանդէպ եւ կը յարգեցուցած է Զնքուշի հայերուն, թէ այդպիսի լուրջ նորոգութիւններ վանքին կամ եկեղեցիին վրայ առանց փէրմանի պէտք չէ կատարուի...:

Թէ այսպիսի, տեսակ մը փոխանցման, շրջանի մը մէջ ինչե՞ր են պատահած Զընքուշի հայ քաղաքապետութեան մէջ մինչեւ Հայոց հանդէպ եւ կը յարգեցուցած է Զնքուշի հայերուն, թէ այդպիսի լուրջ նորոգութիւններ վանքին կամ եկեղեցիին վրայ առանց փէրմանի պէտք չէ կատարուի...:

10· «Թորոս Աղբար»էն այս և հետագայ բոլոր մէջբերումները կը կատարենք գրաբարէն աշխարհաբարի թարգմանաբար:

11· Օրագրութիւն, (1684) Նոյեմբեր Ժ (10)... Զամուշն (եկ) վասն էնկիչէրիք գչելոյ... եւ բազում էնկիչէրիք եկն ի վանքս, «նաեւ (1685) Մարտ 21 «օրս զօնախ էնկիչէրին» եւ Ապրիլ մէկ... «Գիշերս զօնախ (հիւր) էնկիչէրին»:

12· Բազմավէպ 1964, թիւ 4–6, էջ 123 եւ յջ.:

քուշի եւ շրջակայքի հայ դիւղերուն մէջ, որպիսի՛ արիւնահեղ բախումներ են տեղի ունեցած Զնքուշի հայերուն եւ զանոնք շրջապատող բազմահարիւր քրտական դիւղերու բնակիչներուն և տեղացի թուրքերուն միջեւ, թէ ի՛նչ տեսակ ոտընձգութիւններ եղած են հայոց ազգային-եկեղեցական իրաւունքներուն եւ գործերուն մէջ, մեղի անյայտ են, դրաւոր տեւեալներ չունինք անոնց մասին: Մեր աւանդութիւններէն գիտենք, թէ Զնքուշցի ծանօթ Տաղտակէլեան (Ամերիկայի մէջ անոր շառաւիղներէն ոմանք կը կոչուին Տաղտիկեան, ոմանք Կիւլեան) դերդաստանը Հապրմանէն[13] փախչելով հաստատուած է Զնքուշի մէջ եւ իր մականունը կը բնորոշէ իր լեռնցի (տաղտէկէլ – լեռնէ եկած) ըլլալը: Իսկ Հասատանի (այն շրջանը, ուր կը գտնուէին Հապրման, Հացուտ, Անապատ եւ այլ հայ անուններով դիւղերը, Զերմուկի գետակին արեւմուտքը) եւ Օրէ-կէչէի (յայնկոյս Եփրատի) ԺԹ. դարուն քրտաբնակ դիւղերու բնակիչները կը պահէին տակաւին իրենց նախահայրերուն հայ ըլլալու աւանդութիւնը, ինչպէս նաեւ հացի խմորին վրայ խաչակնքելու, հաւկիթ ներկելու եւ այլ հայկական սովորութիւնները: Համաձայն այն քրտական աւանդութեանց, Թուրք կեդրոնական կառավարութիւնը մասնաւոր ծրագրով մը չերքէզներ տեղաւորած է իրենց դիւղերուն մէջ՝ հայերը նեղելով ու հարստահարելով՝ զանոնք մահմեդականացնելու եւ քրտացնելու համար և յաջողած է իրագործել իր նպատակը:

Դժբախտաբար մեղի հասած չեն Զնքուշի եւ Ամիշի եկեղեցիներուն մէջ գտնուած ձեռագիրները, որոնց խօսքը կ'ընէ մեր վանքին պատմիչ Տ. Մովսէսը՝ («Թորոս Աղբար» Բ. էջ 458 եւ 461), իսկ Գարեգին Վրդ. Սրուանձտեանի կողմէ 1899ին մեր վանքին մէջ ցուցակագրած ձեռագիրներու յիշատակարաններուն մէջ հայ-Թուրք եւ հայ-քիւրտ յարաբերութիւններու մասին որեւէ ակնարկութիւն չենք գտներ ԺԸ. դարու վերջին կիսուն: Սակայն, Տ. Մովսէսի պատմագրութեան հետեւեալ տողերուն ընդմէջէն կրնանք կարդալ, թէ Զընքուշի հայոց պայմանները այդ կէս դարու ժամանակաշրջանին վատէն դէպի վատթարագոյնն են դնացեր եւ Զնքուշի հայերուն ու Թուրքերուն մէջ դժտութիւնն հետզհետէ աճած է. —

«ՌՄԺԱ (1802) թուականին մեր եկեղեցւոյ արեւելեան պատը փլաւ, տանաբը ամբողջութեամբ անվնաս մնաց» (Անդ, էջ 471):

Հետեւինք դէպքերուն: Թուրքերը ամբողջ երեք տարի արդելք են յարուցած եկեղեցւոյ փլած պատի շինութեան եւ հայերը, հարկադրուած՝

«Այս տարին վէզիրը, որ գնացեր էր Եգիպտոս (Մըսըր) Ֆրանսայի վրայ՝ շատ զօրքով, շատ պատերազմներով, եւ նորէն ազատուելով անոնցմէ Մելիտինէէն (Մալթիա) կ'անցնէր երթալու Մեծն Պոլիս, մեր իշխանք (թաղականները) գացին Մալաթիա՝ փէրմանի համար, եկեղեցւոյ մէջ Ս եւ Շ (2·500) դուրուշ հանգանակեցին մեր Զնքուշցիներէն՝ կարելի չեղաւ շինել եւ մինչեւ այսօր այնպէս կը մնայ, թուականս է ՌՄԾԴ (1805)» (Անդ, էջ 471):

Պարզ կը տեսնուի, թէ 1805ին Զնքուշի մէջ կրկնուած է մէկ ու կէս դար առաջ, 1653ին, Արզնիի մէջ[14] պատահածը – վէզիրէն փէրման ունենալով եւ շինութեան դրամն ալ պատրաստ ըլլալով հանդերձ, Մատանի կառավարութիւնն ու տեղացի թուրքերը արդելք են եղած՝ եկեղեցիին փլած պատը չշինելուն, եւ

«Դարձեալ ՌՄԾԷ (1808) տարւոյն, Նոր Կիրակիին, Սուրբ Պատարագի պահուն, երբ դպիրները «Միայն Սուրբ» կ'երգէին, լսուեցաւ ահագին շառաչ մը, որովհետեւ Սուրբ Սեղանը կործանեցաւ եւ Տիրական Խորհուրդը կիսատ մնաց՝ մեր անարժանութեան եւ ծուլութեան երեսէն» (Անդ):

Մեղի համար դժուար է երեւակայել, թէ Զնքուշի եւ Ամիշի բարեպաշտ ժողովուրդը ա՛յնքան «ծոյլ» եւ անփոյթ զբաղուած է, որ Իր եկեղեցիին 1802ին փլածնուած է, որ Իր եկեղեցիին ձեռք բերելու համար պատը չշինելու փէրման ձեռք բերելու համար իր թաղականներով մինչեւ Մալաթիա (36 ժամուայ ճամբայ) վէզիրին դիմելու դանակեալէն եւ եկեղեցիին մէջ դրամ հանելթալէն եւ եկեղեցիին մէջ դրամ հանելու դանակեալէն եւ ալ, դայն նորոգելու չափ «անարժան» ըլլայ... մինչեւ այն աստիճան, որ խորանն ալ կը կործանի՝ պատին փլչելէն վեց տարի յետոյ:

Մեր այս կարծիքը կը հաստատէ վանահայր Պաղտասար վարդապետ, որ, 1841ին, Սուլթան Մէճիտի փէրմանով, Զնքուշի վանքին տաճարը նորակերտելէ եւ անոր դրան վրայ քանդակած է անջնջելի կերպով, թէ այդ տաճարը շինուած է՝

«... եւ աշխատութեամբ արանց եւ կանանց, ուստերաց եւ դստերաց Զնքուշոյ եւ Ատիշոյ բազմութեան, որք վասն քիրաջի, աւազոյ եւ փայտի կրելոյն յոյժ աշխատեցան, իսկ տուրք աստուածաւէր ժողովրդոց, եկամտից եւ մերայնոց, ընկալցի Աստուած» (Անդ, էջ 189):

Յայտնի է, թէ արդելքը եկած է «օտարազգիներէն»:

Մեր այս համոզումը կը փաստէ նոյնինքն պատմագիր Տ. Մովսէսը գրելով քիչ վարը. —

«Այս տարւոյն (1808) սկիզբը, Տեառնընդառաջի օրն, այս գիւղաքաղաքիս օտարազգիները... թոյլ չտուին վարել միլետի ծանօթ հրավառութիւնը[15], որուն համար մեծ խռովութիւն եղաւ, եւ այս ամէնը մեր մեղքերէն ու եկեղեցւոյ խանգարումէն եկան մեր վրայ» (Անդ):

Հիմա այս իրողութիւնները դիտենք ուրիշ տեսանկիւնէ մը —

Այդ միւնոյն տարին (1808) Վենետիկ տպուած իր «Աշխարհագրութիւն Զորից Մասանց Աշխարհ»ին մէջ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան կը գրէ, թէ Զնքուշ «ունի պէյ մասնաւոր» եւ թէ՝ «ի Զնքուշ աւանէ էր Գարու Գրբան անուանի փաշայն Քէօրա-եհիոյ, որ էր որդի ժամակոչի տորին եկեղեցւոյ» (էջ 239–240):

Ի՞նչ կ'ըսեն մեղի այս գիրքը ամբողջացնող իրողութիւնները:

Այն, թէ մեր աւանդութեան համաձայն մահմեդականացած եւ Զնքուշի պէյ դարձած Գարու Գրբանը[16] Թուրք կառավարութիւնը փաշայի աստիճանին բարձրացնելթիւնը

13· Օրագրութենէն (1684 Փետր· 18–20, 1685 Փետր· 12–25, 1695 Օգոստ· 21–23) յըստակօրէն կը տեսնուի, թէ Հապրմանը հարուստ, չէն եւ խոշոր հայաբնակ մ'եղած է Մինաս Ամթեցիի օրերուն, 17րդ դարու վերջին քառորդին: Ամթեցին այնտեղ ունէր սըբատակից բարեկամներ, ինչպէս Գասպարենց տունը, ուր կ'երթար ան յաճախ, երբ սրանեղութիւն մ'ունենար: Հետեւեալ մէջբերումը ցոյց կու տայ, թէ օր մը Զնքուշցիներէն սատանիկ խռոված (Վարդապետի դասին խնդրով հակակարծիք ըլլալով անոնց հետ) ձմրան ձիւնամրրիկին, նոյնիսկ առանց պայտի ձիով, ան իր շունչը Հապրման կ'առնէ՝ սփոփուելու համար:

Օրագրութիւն – 1685, Յունվար մէկ... «Մեք դատաստան վասն Շէնքշցոց արարմանցն եւ վասն այլանդակ խօսիցն նոցա քարկացեալ էի ի վանէն եւ անտի ելեալ գնացի միայն(ա-ի Հապրման... Եւ ձին բորիկ եւ վերաս անձրեւ, չորս սահաթէն եկաք»: Այս չէն ու բարեկեցիկ հայ գիւղը, ահա, որ ԺԹ. դարուն գոյութիւն չունէր, ԺԸ. դարու վերջին կիսուն քանդուած է անօրէններէն, որովհետեւ 1540ին Հապրմանի մէջ գրուած, եւ մինչեւ ԺԸ. դարու սկիզբը Հապրմանի մէջ Մինաս Ամթեցու եւ այլոց կողմէ անոր էջերուն վրայ գրուած յիշատակարաններով լեցուն, Ցայսմաւուրքը ԺԸ. դարու վերջին քառորդին գտնուած է Զնքուշի վանքին մէջ (ուր գտած է նաեւ 1879ին Գարեգին Վրդ. Սրուանձտեանց), ուր վանքին պատմութիւնն է գրած Տ. Մովսէսը 1792–1808): Նմանապէս իր հայ բնակիչներէն պարպուած էր եւ մեր օրերուն քրտաբնակ գիւղ մըն էր Հացուտը, ծննդավայրը՝ Մինաս Ամթեցիի ուսուցիչ՝ Մարկոս վարդապետին:

14· Թորոս Աղբար, Բ. էջ 404 եւ Բազմավէպ... 1964, Թ. 4–6, էջ 123 եւ յաջորդները:

15· Տեառնընդառաջին եկեղեցիին օրհնեալ կրակը բերելով տանիքներու վրայ խարոյկ վառել ու բերելով տանիքներու վրայ – հեթանոսական սովորութիւն մը, որ մինչեւ Ի. դար կը պահուէր Զնքուշի մէջ, ինչ որ կը նշանակէ, թէ հայերը 1808ին թոյլ տուած չեն «օտարազգիներուն», այդ սովորութիւնը խափանելու:

16· Ամերիկայի մէջ վերապրող բոլոր հայերը գիտեն, թէ Գարու Գրբանի ծոռը (թոռնորդի) Հիւսէին պէյը, որ կ'ապրէր 1900ական թուականներուն, կ'ատուէր Թուրքերէն, կը բնակէր հայոց թաղը, կը սիրէր հայերը եւ կը սիրուէր անոնցմէ, կը խոստովանէր իր նախահայրերուն Հաց ըլլալը: Աւելի իրազեկներ կը պատմեն, թէ Գարու Գրբանը Պզտիկենց

© National Library of Armenia

լով՝ հեռացուցած է Զնքուշէն[17] եւ այդ տարիներուն ալ աշխուժացուցած է իր քաղաքականութիւնը այն աստիճան, որ «Բաղդաֆիս օտարազգիները» ո՛չ միայն արգելք եղած են ամբողջ ՎԵՑ ՏԱՐԻ հայ եկեղեցւոյ փլած պատին շինութեան, այլ նաեւ միջամուխ եղած հայոց կրօնական ծխականութեանց «միլէտի ծանօթ իրաւունքեան», եւ վերջապէս «մեծ խռովութիւն եղաւ» (իմա՛ հայութիւնը զինքով բախում), ի՛նչ որ կառավարութեան հետապնդած նպատակն էր...:

Դժբախտաբար, 1808էն ետք այլեւս որեւէ յիշատակարանի չենք հանդիպիր «Թորոս Աղբար»ի մէջ: Այս իրողութիւնը ենթադրել կու տայ, որ պատմագիրը Տ. Մովսէս վախճանած է այդ կամ յաջորդ տարին[18] եւ իր պատմութիւնը շարունակող եղած չէ: Դժուար է ըսել, ուրեմն, թէ ե՞րբ են շինուած Զնքուշի եկեղեցիին պատն ու խորանը:

«Թորոս Աղբար»ի մէջ Գարեգին Վրդ. Սրուանձտեանի (1879ին) գրած մի քանի տողերէն եւ արտագրած արձանագրութենէն գիտենք, թէ վանքին եկեղեցիին տաճարը Պաղտասար Վրդ. նորակերտած է 1841ին, իսկ 1864ին Զնքուշէն Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին գրած իր նամակին մէջ (որ մեր տրամադրութեան ներքեւ կը գտնուի եւ պիտի երեւի Զնիֆուշապատումի մէջ), Պաղտասար վարդապետ կը գրէ՝ «քայց երկու ամ է, որ բոլորովին անկեալ ի մահինս ողորմելի ցաւագարութեամբ, եւ մեր զուրսուն ամենից ի վեր՝ եղեալ ի սենեկի իմիք նորաշէն եկեղեցւոյս»: Մեր ծնողքներէն լսած ենք, թէ Պաղտասար վարդապետ շինած է կամ աւելցուցած է եկեղեցւոյ շրջապատին մէջի 3 յարկանոց վարժարան – Առաջնորդարանը, բազմաթիւ սենեակներով (որոնցմէ միոյն մէջ ան հիւանդ պառկած էր, ինչպէս կը գրէ), ինչպէս նաեւ կատարած է նորոգութիւններ եկեղեցիին վրայ, զոր ինք «նորաշէն» կը կոչէ: Սակայն, կարելի չէ երեւակայել, թէ Զնքուշի բարեպաշտ հայերը իրենց եկեղեցիին 1802ին փլած պատը եւ 1808ին կործանած խորանը այդ վիճակին մէջ թողուն եւ իրենք ալ առանց ժամ-պատարագի մնան մինչեւ 1841 կամ 1850ական ու 60ական թուականները: Հետեւաբար, պէտք է եզրակացնել, որ եկեղեցիին փլած պատն ու կործանած խորանը շինուած են 1836էն, այսինքն Պաղտասար վարդապետի պաշտօնավարութենէն առաջ, օրովը Կարապետ վարդապետի (1792–1836), որուն անունը մինչեւ 1915ի Մեծ Եղեռնը կը յիշուէր «Գոհութիւն եւ փառաբանութիւն»ի մէջ, որպէս «շինողաց սուրբ եկեղեցւոյ» – Պաղտասար վարդապետին անունէն առաջ – Կարապետի եւ Պաղտասարի»:

Եւ տարակոյս չկայ, թէ զայրացած Զնքուշցիները զէնքի ալ դիմած են՝ վէզիրին փէրմանն ի ձեռին, իրենց եկեղեցաշինութեան իրաւունքը պաշտպանելու համար: Մեր ձեռքին տակ գտնուած ուրիշ վաստակաթուղթ մը (1840ին Կ. Պոլսոյ Յակոբոս Պատրիարքին ուղղուած հանրագրութիւն–խնդրանք մը, որուն ներքեւ տորագրած են 75 Զնքուշցի եւ 12 Ատիշցի ծանօթ հայեր՝ կնիք–մէօհիւրներով) եւ բազմաթիւ աւանդութիւններ կը հաստատեն, թէ ԺԹ. դարու առաջին կիսուն Զնքուշցիներ ունեցած են «վասն փուխարայից (հասարակ ժողովրդին) օգտին եւ ազատութեան միշտ ջանացող», «շատ ե-բախտաւոր», «ազգասէր» դիւցազն մը, որ Զնքուշը «Բիւրտիսբան ըլալուն՝ բռնաւորը իրան դատախազ է եղեր», այսինքն Զնքուշի մահմեդական պէյը զինք կը հեռացնէ, որովհետեւ «Եօղսուլեան Մահտեսի խաչերը՝ փուխարին թարաֆէն վատիլ եանիֆ էրիր, կ'երթայ բռնաւորաց դէմ կը գրուցէ տէի՝ իրան դատախազ են եղեր»: Մեր աւանդութիւնները Եօղսուլ Խաչօն ո՛չ միայն ազգասէր, բարեսէր, ժողովրդանուէր անձ կը ճանչնան, այլ նաեւ խիզախ կռուող: Կասկած չկայ, թէ այդպիսի յանդուգն դիւցազն մը իրեն զենք կրելու բարեպաշտ ժողովուրդ մը առանց ժամ-պատարագի չի մնար եւ եկեղեցիին փլած պատն ու խորանն ալ այդ վիճակին մէջ չի թողուր 40–50 տարի:

Այդպիսի «խռովութիւն» կամ հայութիւրք բախում մը թուրք կեդրոնական կառավարութեան կամ Մատանի Մութասարիֆութեան փնտռած առիթն էր՝ մի-ջամտելու եւ Զնքուշի մէջ հաստատելու միւտիրութիւն, այսինքն տեղական (civil) կառավարութիւն, ենթակայ կեդրոնական կառավարութիւն:

Իրապէս, միւտիրութիւն հաստատուեցաւ, եւ ետք, ԺԹ. դարու վերջին կիսուն, Զնքուշի մէջ որոշ չափով վերահաստատուած էր հայութիւրք բարեկամութիւնը, թէեւ այդ բարեկամութեան միջոցաւ ըստեղծուած խաղաղութիւնը խանգարելու փորձեր ըրած են մի քանի չփայած տարրեր՝ թուրք ազատներուն ու պէյերուն... 1895ի թալանին ալ (այդպէս կը կոչեն թուրք–պարսիկ պատերազմին եւ մեծ քաջագործութիւններ գործած, այդ պատճառով ալ փաշայի տիտղոս է ստացած:

18. Ալեւոր հասակի մէջ, նկատի ունենալով, որ ան քահանայ ձեռնադրուած է վանահայր Գառնիկ Արքեպիսկոպոսէն (1756–1788) եւ անտարակոյս աւելի քան 30 տարեկան էր ձեռնադրուած ժամանակ, քանի որ այն ժամանակամիջոցին տառացիօրէն կը գործադրուէին հայ-եկեղեցական կանոնները:

17. Աւանդութեան մը համաձայն, իր Զնքուշցի քաջերով Գարու Գրբան մասնակցած է 1783ի

հինաւուրց դերդաստանին շառաւիղն է: Պըզտիկենց կը կոչուէր Զնքուշի քաջածանօթ Պէրպէր Խաչօն, որ կը բնակէր Ղալա մահլէն (բերդի թաղը), ուր էր նաեւ Պզտիկենց հըռչակաւոր պարէզը: Ինձ այնպէս կը թուի, թէ Զնքուշցիներու պատիւ բերող Պունիգաեան դերդաստանն ալ նախապէս եղած է Պզտիկեան – Պունիգան քրտերէն տառացիօրէն կը նշանակէ Պզտիկենք:

Զնքուշցիք այդ թուականի Եղեռնը, որովհետեւ քիւրտերու կողմէ գրեթէ բոլոր հայ ընտանիքներու տան կահկարասիները կողոպտուած, չուկայի խանութները թալուած ու վանքը եւս կողոպտուած եւ այրուած է, սակայն կեանքի մեծ կորուստ եղած չէ) Զնքուշի գրեթէ բոլոր թուրքերը հայոց հանդէպ «բարեացակամ» դիրքը հայոց հանդէպ «բարեացակամ» դիրքը ունեցած են, զանոնք իրենց տունը հրաւիրելով եւ առերեսս թրքացնելով ու անոնց կեանքը փրկելով[19]: Իսկ 1915ի Մեծ Եղեռնին Զնքշահայոց կրած հարուածը ամենանշանաւոր եղաւ: Մեծ զգուշաւորութեամբ դործադրուած ծրագրով մը Զնքուշի բոլոր հայերը, առանց խնայելու ծերերուն ու մանուկներուն, քաղաքէն երկու՛ ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուած անյատակ ղուրին (տուտան–եուտան) մէջ դերեզմանուեցան, այդ նպատակով Զնքուշ ղրկուած չէթէներու կողմէ սպաննուելէ ետք... Իսկ Զնքուշի եւ շրջակայքի այլազգիները «հանդիսատես» եղած եւ բաժնած կողոպուտը, որ գոյացած է տասնեակ հազարաւոր ղուհերու վրայ դտնուած դրամներէն, զարդեղէններէն եւ հագուստներէն[20]:

Այսպէս վերջ տուին մեր պաշտելի եւ հինաւուրց ՀԱՅ–ՁՆՔՈՒՇԻՆ:

ԳԱՌՆԻԿ ԳԷՈՐԳԵԱՆ

---

19. Զենք խօսիր հայոց դիմադրութեան մասին, մեր նիւթէն դուրս ըլլալով:

20. Դարձեալ զանց կ'առնենք անվախ կորիճներու խումբի մը Ծովառ լեռը քաշուիլն ու դիմադրելը մինչեւ իրենց փամփուշտներու հատնիլը, ինչպէս նաեւ այլ հետաքրքրական մանրամասնութիւնները, որոնք պիտի երեւին Զնքուշապատումի մէջ:

© National Library of Armenia